УДК 930.2

И.Х. Хәлиуллин

ТАРИХИ ХӘТЕР: АСЫЛЫ, ФОРМАЛАРЫ, СТРУКТУРАСЫ, ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЧАГЫЛЫШЫ, ЯЗМЫШЫ

Статья посвящена освещению сущности, значения и судьбы исторической памяти народа, рассмотрению ее структуры и форм, ее отражения в произведениях татарского устного народного творчества.

Ключевые слова: историческая память, формы исторической памяти, виды повествования исторического прошлого, эпос, хроника, татарские дастаны, баиты и предания, этническая идентичность, патриотизм, уроки истории, пути укрепления и возрождения исторической памяти.

The article is devoted to highlighting the essence, meaning and fate of the historical memory of the people, considering its structure, forms, and its reflection in the works of Tatar oral folk art.

Keywords: historical memory, forms of historical memory, types of narration of the historical past, epic, chronicle, Tatar dastans, Baits and legends, ethnic identity, patriotism, history lessons, ways to strengthen and revive historical memory.

Шәхеснең карашлары, тормышта тоткан юлы мөһим дәрәҗәдә аның үткәннәр – ерак тарих һәм яңарак булып узган вакыйгалар белән бәйләнеше, элемтәсе, аларга мөнәсәбәте тарафыннан билгеләнә. Тарихи хәтер кешенең үз халкы, иле тарихына катнашы булуын тоемлавына, үткәннәргә карата кичерешләренә нигезләнә, шуңа күрә аны өйрәнүнең төп проблемасы тикшерену объектының үзенә бертөрле аерым сыйфатлы статусыннан гыйбарәт. Шул сәбәпле, күтәрелгән мәсьәлә буенча татар телендә махсус әдәбиятның булмавы да искә алынып, мәкаләнең максаты тарихи-чагыштыру, тарихи-системалы, гомумиләштерүле алымнарны кулланып, тарихилык һәм объективлык принциплары нигезендә халык тарихи хәтеренең асылын, формаларын, структурасын, аның татар халык авыз иҗаты әсәрләре булган дастаннарда, риваятьләрдә һәм бәетләрдә чагылышын яктыртуны күздә тота.

Л.Н. Мазур фикеренчә, тарихи хәтер формалашуның чыганакларына һәм механизмнарына дин, базар һәм информацион технологияләр кебек факторлар турыдан-туры тәэсир итәләр, алар җәмгыятьнең мәгълүмат даирәсе һәм мәдәнияте үзенчәлекләрен билгеләп кенә калмыйча, тарихи хәтернең тулысынча манзарасы белән идарә итүдә җаваплы роль башкаралар [Мазур, 2013, с. 247]. Тарихи хәтер каршылыклар тудырыру һәм, киресенчә, туплау сәләтенә дә ия [Моисеенко, 2022, с. 44].

Тарихи хәтер күмәк асыллы эчтәлекле. Бу очракта күмәклек асылы аның хуҗасының аерым индивид булудан бигрәк, социаль

төркемнәр, халык икәнлегеннән гыйбарәт. Аның социаль үзлеген заманында француз социология мәктәбенең күренекле вәкиле, философ М. Хальбвакс (1877–1945) билгеләп узып, үткәннәрдәге фактларны тулысынча һәм гел чынбарлыктагыча тапшыра алмавын искәрткән иде [Хальбвакс, 2007, с. 140]. Тарихи хәтер билгеле бер дәрәҗәдә халыкның килеп чыгышын, илнең оешуын, аларның үсешен чагылдыра. Әлеге җәһәттән үткән чор – хәзерге заман – киләчәк мәгънәсендә җәмгыять тарихы һәм, аның чыгарылмасы буларак, тарихи хәтер шартлы рәвештә елганы хәтерләтә. Елганың чишмә башы, дәвамы (кушылдыклар тоташкан өлеше) һәм тамагы булган кебек, славян кабиләләреннән башлангыч алган Россия тарихи юл уза: Киев Русе – феодаль таркаулык – Мәскәү бөек кенәзлеге – көч кулланып яки ирекле рәвештә кушылган халыклар һәм территорияләр («кушылдыклар») хисабына киңәйгән-үскән Рус дәүләте – Россия империясе – СССР – Россия Федерациясе. Шушы процессны күздән кичергән тәкъдирдә, россиялеләрнең (Россия халыкларының) тарихи хәтерендә, шул исәптән кушуларның төрле рәвештә һәм төрле ысуллар кулланып гамәлгә ашырылуы сәбәпле, әлеге юлның бертөрле генә чагылмавы табигый. Кайвакыт елгаларның үз юлларын үзгәртүләре мәгълүм, әүвәлге чишмә башлары саега яки корый. Тарихи хәтер дә охшаш үзгәрешләргә дучар була. Мисал өчен, Европада колбиләүчелек строеның тәмамлануы һәм феодализмның башлангычы («елганың чишмә башы»), Көнбатыш Рим империясенең варварлар тарафыннан яулануы нәтиҗәсендә җимерелүе (безнең эраның 476 елы) фактының рәсми танылуы шул чор замандашлары хәтерендә тәфсилле хәлдә һәм ачык итеп «кичәге вакыйга» сыйфатында теркәлә, әмма нибары берничә гасыр узганнан соң әлеге хатирәләр Бөек Карл (742–814) яулап алулары тәэсирендә тоныклана. Вакытлар узу белән соңгылары да, үз чиратларында, риваятьләргә күчә. Л.П. Репина тарихи хәтерне күмәк хәтер, фәннилеккә әлгәр, фәнни, ялган фәнни һәм фәннилектән тыш белемнәрнең, кешеләрнең үткәннәрне массачыл күзаллауларының җыелмасы буларак аныклап, тарихи үткәннәрне бәян итүне икегә – эпос (тарихи хәтерне тапшыруның тавышлы ысулы) һәм хроника (баштан ук язмача теркәү ысулы) төрләренә бүлә [Репина, 2003, с. 12, 14]. Ике очракта да хәбәрче (мәгълүмат бирүче) күрсәтелми. Эпостан аермалы буларак, вакыйга язма рәвештә теркәлгән хроникада даталарга өстенлек бирелә (Көнбатыш Европа хроникалары, рус елъязмалары, Рәшидетдиннең «Елъязмалар җыентыгы» һ. б.).

Тарихи аң кебек үк, тарихи хәтер дә башлыча ике – фәннитеоретик һәм массачыл формаларда булып, беренчесенең нигезендә үткәннәр һәм хәзерге тормыш арасындагы аерымлыкларны тану, тарихны күзаллау өчен мәгълүматның чынлыгы-дөреслеген таләп итү ятса, икенчесе өчен үткәннәрне тәэсири кабул итү, алар белән кызыксынуның социаль тормыштагы хәзерге күренешләр белән бәйләнеше, үткәннәр образын тергезү өчен күзаллауларны иркен, тоткарлыксыз куллану хас [Репина, 2006, с. 19]. Күләм буенча җәмгыять-

тә тарихи хәтернең массачыл формасы күпкә өстенлек итә, бу аның күмәклек асылы белән дә аңлатыла. Системалы рәвештә тарихи белемнәрне камилләштерү белән бергә, аның формалашуына әдәбият, сәнгать (бигрәк тә күргәзмәлек хасияте көчле тәэсирле булган кино сәнгате), массачыл мәгълүмат чаралары, хәзерге вакытта социаль челтәрләр дә йогынты ясый [Ковеленко, 2017, с. 36].

Фәндә кабул ителгәнчә, тарихи хәтер структурасына белемнәр, шул исәптән югарыда телгә алынган тарихи белемнәр белән бергә, халыкның теле, традицияләре, йолалары, гореф-гадәтләре, ритуаллары, кыйммәтләре, символлары, авыз иҗаты, шулай ук социаль-тарихи образлары (үткәннәрнең образлары) керә [Касьянов, 2024, с. 51; Мысливец, 2018, с. 160; Румянцева, 2019, с. 42].

Тарихи хәтернең элементы, фольклорның зур төркеме булган, үз чиратында эпос (үткәннәрне бәян итүдә тарихи хәтерне тапшыруның тавышлы ысулы, язма-китап рәвеше дә бар) һәм лирикага төрләнгән халык авыз иҗатында ерак һәм якын үткәннәрдәге вакыйгаларның урын алуы табигый.

Дастаннар – төрки телле халыклар фольклорында эпик жанр. Татар дастаннары, белгечләр фикеренчә, борынгы һәм Урта гасырлар Шәрык әдәбияты тәэсирендә барлыкка киләләр; жанр архаик-героик («Алтаин Саин Сөмә»), тарихи («Ак Күбек», «Идегәй» һ. б.), мәхәббәт-лирик («Кузы Күрпәч белән Баянсылу» һ. б.) төрләргә аерыла. «Ак Күбек» һәм «Идегәй» дастаннарында вакыйга Алтын Урдада, эчке чуалышлар һәм таркалу чорында бара, геройлары – тарихи шәхесләр (ханнар, әмирләр, гаскәр башлыклары), ике әсәрдә дә барлык төп геройлар һәлак була [Татар энциклопедиясе, 2010, б. 222; Татар энциклопедиясе, 2019, б. 346]. XVII–XVIII гасырларда формалашуы төгәлләнгән «Идегәй»нең алтай, башкорт, казакъ, каракалпак, кырымтатар, нугай, төрекмән, үзбәк милли версияләре дә мәгълүм, аның иң элек барлыкка килгән сюжетларының татар телендә языла башлавы, белгечләр фикеренчә, XVII гасыр башына карый [Мухаметзянова, 2018, с. 537]. Совет дәверендә дәүләт башында коммунистлар партиясе торган рәсми хакимиятнең аңа карата үтә тискәре мөнәсәбәте әсәр милли мирас хәзинәсен тәшкил иткән халыкларның тарихи хәтеренә зыян салса да, соңгы дистәләрчә еллар дәвамындагы милли яңарыш хәрәкәте әлеге хилафлыктан арынуга этәргеч бирде.

Риваятьләр – тарихи хәтер чагылышының бер рәвеше, фольклорның шулай ук эпик жанры әсәрләре. Белгечләр фикеренчә, аларның тамырлары тарихи вакыйгаларга бәйле борынгы заманнарга барып тоташа [Татар халык иҗаты, 1987, б. 10]. Вакытлар узу белән, риваятьләр зур үзгәрешләр кичерәләр, кайберләре, онытылып, юкка чыга. Күп кенә тикшеренүчеләр аларның халык хәтерендә саклану дәверен 200–500 еллар белән чикли [Толстова, 1983, с. 14]. Кайбер искәрмәләр бу караш белән килешмәүгә җирлек тудыра. Дәлил сыйфатында күп кенә галимнәр (С.М. Шпилевский, Н.П. Загоскин, Х.Г. Гыймади, А.Н. Киреев, Ф.И. Урманчеев, А.Х. Халиков һ. б.) фикеренчә, болгарларның

1236 елгы монгол яуларына каршылык күрсәтүе белән бәйле [Халиуллин, 2022, с. 244]. «Бараҗ нәселе», «Бүләрнең яндырылуы», «Янмас хан кызы», «Кырык кыз», «Изге бабалар», «Унике кыз һәм Мәрҗән каласы», «Хан кызы Алтынчәч» риваятьләренең [Татар халык иҗаты, 1987, б. 31–33, 35–40], Л.Х. Мөхәммәтҗанова хаклы рәвештә искәрткәнчә, хәтта бүгенге көндә дә язып алынуына игътибар итик [Мухаметзянова, 2021].

Атаклы татар галиме, мәгърифәтче һәм дин эшлеклесе Ш. Мәрҗани (1818–1889) үткәннәрне өйрәнүдә риваятьләрнең зур әһәмияткә ия булуын ассызыкласа да, аларны беркайчан да бәхәссез тарихи чыганаклар исәбенә кертмәде [Мәрҗани, 1989, б. 45], чөнки аларда чынбарлык төрлечә һәм эзлексез чагыла. Риваятьләрнең күбесе өчен вакыйгаларны бәянлауда чорларның эзлексезлеге һәм тарихи вакытка туры килмәве (анахронизм) һәм фольклорча буталчыклар (контаминация) хас, әмма тарихи хәтернең сакланышында, шулай ук фәнни кызыксынуны яңа фасылда көчәйтеп яңа тикшеренүләргә китерүендә аларның әһәмияте зур.

Бәетләр – эпик һәм лирик-эпик жанрлардагы әсәрләр; тарихи («Кызыл сугышчы бәете», «Бөек Ватан сугышы бәете»), хәрби-тарихи («Рус-француз сугышы бәете»), гади халыкның авыр хәлен («Лашманнар бәете»), хатын-кыз язмышын, дини ирек даулауны («Урта Тигәнәле бәете»), җир һәм ирек өчен көрәшне («Чынлы бәете») һ. б. тасвирлаган темаларны колачлаган төрләргә бүленәләр [Татар халык иҗаты, 1983, б. 9; Бәетләр, 2000, б. 6]. Әлеге бүленештән чыгып фикер йөрткәндә, «Сөембикә бәете»н берьюлы тарихи һәм хатын-кыз язмышын тасвирлаган бәет дип бәяләргә мөмкин. Анда бәян ханбикә исеменнән бара, реаль тарихи вакыйгалар һәм шәхесләр катнаша. Тарихи бәетләр буларак танылган «Казан бәете»ндә һәм «Шәһри болгар бәетләре»ндә дә үткәннәрне тасвирлауда беркадәр җентеклелек күзәтелә. Бәетләргә хас булган эмоциональлек ышандыру сыйфатын көчәйтә һәм шул рәвешле тарихи хәтер сакланышы тәэмин ителә.

Тарихи хәтернең сыйфаты билгеле бер дәрәҗәдә халыкның тарихи сынауларны җиңү, тарихи мирасны, тарихи хәтернең компонентлары булган милли телне һәм традицияләрне, шулай ук мәдәни казанышларны саклау сәләтендә чагылыш таба. Аның тирәнлек дәрәҗәсе төрле халыкларда төрлечә. Мәсәлән, XVI–XVII гасырлар чигендә Польша-Литва татарлары этник телләрен югалталар, әмма үз диннәрен (ислам) саклап калалар. Хәер, аерым алганда, алар яшәгән территориядә хәзергәчә 1410 елның 15 июлендә булып узган Грюнвальд сугышы хакында хәтерлиләр. Ул чакта аларның бабалары Туктамыш хан улы Җәләлетдин (1380–1412) җитәкчелегендә әлеге орышта катнашып, Тевтон ордены рыцарьларын җиңүгә хәлиткеч өлеш кертәләр. Шушы вакыйганың 600 еллыгы истәлегенә 2010 елның 25 ноябрендә Гданьск шәһәрендә татар атлы яугиренә һәйкәл ачыла; тантанада Россия Федерациясе, Беларусь, Украинаның генераль консуллары, Польша хөкүмәте әгъзалары катнаша, илнең президенты Б. Коморовский нотык тота.

Тарихи хәтер гомумән, һәм, аерым алганда, аның структура составындагы тел һәм традицияләр кебек үк, халыкның рухи яңарышында һәм этник бердәйлегендә фундаменталь әһәмияткә ия. Аның әлеге хасияте, атап әйткәндә, аталар һәм бабалар, буыннар бәйләнеше мисалында, ватанпәрвәрлек тәрбияләүдә дә үзәк урын били. Ул тарих сабакларына бай булуы белән дә кыйммәтле. Дөрес, ул сабаклар белән исәпләшү дәрәҗәбез – аерым мәсьәлә. Бу җәһәттә фикеребезне дәлилләп, шуңа игътибар итик, 1993 елда Европа Берлеге оешу – күмәк Гаребнең тәүге берләшүе түгел иде. Аның агрессив тышкы сәясәте белән дә беренче тапкыр очрашуыбыз түгел иде. Тәре яуларын (1095–1099, 1147–1150, 1189–1192, 1202–1204 (Византиягә каршы), 1217–1221, 1228–1229, 1248–1254, 1270 еллар), «Изге Рим империясе» (962–1806, 1512 елдан – «Герман милләтенең Изге Рим империясе» – герман-француз-көнбатыш славян телле дәүләтләр берләшмәсе) тарихын, 1812 елда Россиягә Наполеон Бонапартның «унике телле армиясе» яу белән килүен, Беренче һәм Икенче бөтендөнья сугышларын, нацизмның торгызылуын искә төшерик. Шулай, тарих кабатлана. Шундый кабатланулар нәтиҗәсендә тарихи хәтердәге сабаклар белән санлашмау, онытылу упкыннары ачыла.

Билгеле дәрәҗәдә аерым бер халыкның килеп чыгышын, тарихын, аның менталь үзенчәлекләрен чагылдыруы сәбәпле, тарихи хәтер милли төсмергә ия, бигрәк тә элгәрге этапларда бер халыкның тарихи хәтере икенчесенекеннән күпкә үзгә була. Тарихи хәтер объектив рәвештә тарихи үсеш-үзгәреш кануннарына буйсына; әлеге үсешнең төрле чорларында турыдан-туры эчке һәм тышкы процессларның йогынтысы нәтиҗәсендә үзе үк үзгәрешләр кичерә. Үзгәрешләр уңай юнәлештә генә бармыйча, аларның тискәреләре тарихи хәтернең бозылуына, кайбер вакыйгаларның хәтердән югалуына китерүе ихтимал. Моның сәбәпләре төрле, алар объектив (мәсәлән, мәгълүматка ия булучыларның сугышларда яки табигый афәтләрдә күпләп зур казалар кичерүе яки хәтта һәлакәте) һәм субъектив (максатчыл рәвештә ирексезләп милли яки менталь кыйммәтләрдән читләштерү, үткәннәрне тамырдан бозып сурәтләү һ. б.) факторларга бәйле.

Эчке, субъектив факторларның берсе сыйфатында үткәннәргә һәм тарих фәненә карата мөнәсәбәтнең рәсми хакимият тарафыннан үзе уздырган сәясәт кысаларында чамадан тыш идеологияләштерелүен тану фарыз. Аерым алганда, бу очракта ВКП(б) Үзәк Комитетының 1944 елның 9 августында кабул ителгән «Татарстан партия оешмасында масса-политик һәм идеология эшенең торышы һәм аны яхшырту чаралары турында» карарын, ВКП(б) Татарстан өлкә комитеты бюросының шул ук елның 6 октябрендә чыгарылган карары нигезендә «Идегәй» дастанының «зыянлы», «ханнар-феодаллар» эпосы дип табылуын һәм ВКП(б) өлкә комитетының 1945 елның 24–27 февралендә узган пленумында өлкә комитеты секретаре С.И. Маловның идеология мәсьәләсенә багышланган докладында галимнәрнең рус һәм татар халкының чит ил илбасарларына каршы

бердәм керәшен өйрәнәсе урында XII–XVI гасырлар әдәбиятына караган чыганакларны тикшерүдә гаепләнүен, тенденциоз рәвештә Алтын Урданың агрессив дәүләт булуы, рус җирләренә юлбасарларча һөҗүмнәр ясавы, «Идегәй» дастанының милләтчелек идеяләре чагылышы сыйфатында күрсәтелүен (әлеге җәһәттә өлкә комитетының беренче секретаре З.И. Моратовның иң элек тарихчы Х.Г. Гыймадины һәм әдип Н.С. Исәнбәтне гаепләвен) искә алу да җитә. Нәтиҗәдә, халык авыз иҗаты тарихи хәтернең бер элементы булуы сәбәпле, татар халкының үз мирасына мөнәсәбәтенә, гомуми караганда исә, миллиментальлек хасиятенә күрә, аның тарихи хәтеренә карата бу чараларның гына да нинди авыр нәтиҗәләргә китерүе аңлашыла.

Тышкы процесслар исә күбесенчә дәүләтнең халыкара мәйдандагы хәле белән бәйле.

Соңгы елларда халык хәтерен ясалма рәвештә имгәтү гамәлләре дә активлашты. Мисаллар эзләп ерак барасы да юк – Икенче бөтендөнья сугышы нәтиҗәләрен, шул ук Украина яисә Балтыйк буе дәүләтләре үткәннәрен бозып күрсәтү, фашизмны җиңүдә күпмилләтле совет халкының ролен сызып ташлау омтылышлары... Соңгысына карата үз фикерен белдереп, А.К. Быков Гареб илләрендә сугышлар тарихын бозып тасвирлауның максатка әверелгән төп ике сәбәбен – һәр илдә фаш итүче фактлардан арынып, «чиста», «саф» мисалларда гына фәкать милли кысаларга юнәлеш тоткан ватанпәрвәр буын тәрбияләүгә һәм агымдагы эчке һәм тышкы сәяси проблемаларны ил халкын тышкы дошман образына каршы котыртып хәл итәргә омтылуларны аерып күрсәтә [Быков, 2024, с. 51].

Тарихи хәтерне савыктыру һәм ныгыту – хәзерге чорыбыз һәм киләчәгебез таләбе, чөнки язмыш сынавына яшәешебез, илебезнең азатлыгы һәм иминлеге мәсьәләләре куелган. Әлеге проблеманы комплекслы хәл итү – тарихи хәтерне ныгыту юллары күп планлы һәм эзлекле фәнни-тикшеренү, төбәкне өйрәнү, тәрбия, мәгариф, мәдәни-массачыл, танып-белү эчтәлекле системаны үз эченә ала. Биредә тарихи белемнәрне тарату-популярлаштыру да мөһим роль уйный, нигә дигәндә, төрле сәбәпләр (вакыйганы бәян итү-тасвирлауның үзенчәлеге, тиражның чиклелеге, тикшеренү темасы кысаларының тарлыгы һ. б.) аркасында киң катлау укучының фәнни әдәбият белән танышу мөмкинлеге кими. Татарстан Республикасында бу мәсьәләне хәл итү максатында махсус басмалар – «Гасырлар авазы – Эхо веков» (1995 елдан), «Поволжская археология» (Мари дәүләт университеты белән берлектә, 2012 елдан), «Золотоордынское обозрение» (2013 елдан), «Безнең мирас» (2014 елдан; 1991–2010 елларда – «Мирас», 2012–2014 елларда – «Чын мирас»), «Фәнни Татарстан» (2014 елдан) һ. б. журналлар чыгарыла.

Әдәбият

Бәетләр. Казан: Иман, 2000. 192 б.

Быков А.К. Социально-педагогическая характеристика фальсификаций истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов и процесса противо-

действия им при формировании исторического и патриотического сознания молодежи // Историческая память: истоки и современные смыслы / под общ. ред. Б.П. Черника. Новосибирск: Агентство Сибпринт, 2024. С. 51–68.

Касьянов В.В. Историческая память: учебное пособие для вузов / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. М.: Юрайт, 2024. 217 с.

Ковеленко В.В. Историческая память: сущность, роль в обществе // Парадигмы истории и общественного развития. 2017. Вып. 5. С. 35–37.

Мазур Л.Н. Образ прошлого: формирование исторической памяти // Изв. Урал. фед. ун-та. Сер. 2. Гуманитарные науки. 2013. № 3. С. 243–256.

Мәрҗани Ш.Б. Мөстафадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар / төз. Ә. Хәйруллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 415 б.

Моисеенко О.А. Роль исторической памяти в формировании гражданской идентичности современной России // Вестник Московского ун-та. Сер. 21. Управление (государство и общество). 2022. № 4. С. 31–46.

Мухаметзянова Л.Х. Рец. на серию в 3 кн.: Фольклор татар Башкортостана /сост., предисл.коммент. И.К. Фазлутдинова. Казань: ИЯЛИ, 2021. Вестн. СВФУ им. М.К. Аммосова. Серия: Эпосоведение. 2021. № 2(22). С. 98–102.

Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос «Идегей»: эхо сквозь столетия // Золотоордынское обозрение. 2018. Т. 6. № 3. С. 537–550.

Мысливец Н.Л. Образы прошлого в исторической памяти: теоретико-методологический аспект // Социально-гуманитарные знания. 2018. № 1. С. 157–164.

Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). М.: ГУ ВШЭ, 2003. 44 с.

Репина Л.П. История исторического знания: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 020700 История / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. 2-е изд. М.: Дрофа, 2006. 288 с.

Румянцева М.В. Историческое знание и историческая память в структуре исторической культуры // Диалог со временем. 2019. Вып. 67. С. 41–54.

Татар халык иҗаты: Бәетләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 352 б.

Татар халык иҗаты: Риваятьләр һәм легендалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 368 б.

Татар энциклопедиясе: 6 томда / баш мөхәррир М.Х. Хәсәнов, җаваплы мөхәррир Г.С. Сабирҗанов. Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты» дәүләт учреждениесе, 2010. 2 т.: Г–Й. 656 б.

Татар энциклопедиясе: 6 томда / баш мөхәррир М.Х. Сәлахов, җаваплы мөхәррир Г.С. Сабирҗанов. Казан: ТР ФАнең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты, 2019. 6 т. 1 кис.: Тә–Ч. 612 б.

Толстова Л.С. Использование при изучении этногенеза и этнокультурных связей народов // Фольклор и историческая этнография. М.: Наука, 1983. С. 6–22.

Халиуллин И.Х. Отголоски монгольского завоевания Волжско-Камской булгарии в 1236 г. в произведениях татарского фольклора // История России и Татарстана: Итоги и перспективы энциклопедических исследований: Сб. ст. итоговой научной конференции научных сотрудников Института Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ (г. Казань, 19 мая 2022 г.) / Институт Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ. Казань, 2022. Вып. 14. С. 243–247.

Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вст. ст. С.Н. Зенкина. М.: Новое изд-во, 2007. 346 с.

Хәлиуллин Илшат Хәкимулла улы,

ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының Энциклопедистика үзәге өлкән фәнни хезмәткәре